

summary

**Dr. sc. Dragan
Damjanović**

Filozofski fakultet
Odsjek za povijest
umjetnosti
Ivana Lučića 3
HR - 31000 Osijek

Izvorni znanstveni rad

726.54.025.4(497.1 Srijemska Mitrovica)“1891“
72.07 Bolle,H.

Ključne riječi:
Srijemska Mitrovica
Herman Bollé
Johann (Ivan) Clausen
neobizant
neorenesansa

HISTORICISTIC RENOVATION OF THE ST. STEPHEN PARISH CHURCH IN SRIJEMSKA MITROVICA IN 1891

The architect Herman Bollé (Cologne, 1845 – Zagreb, 1926) designed a number of architectural plans for the Serbian Orthodox church in Croatia during his longtime active career. Most of these plans are well-known (restoration of the Zagreb Orthodox church, a cathedral in Pakrac, a monastery and a church in Grgetegu, the Kukulj chapel at Mirogoj, a church in Štikada, Šegestin and so on). However many works have remained unknown until now since his design documents have been preserved only in fragments. Among them is the plan for the restoration of the Orthodox parish church of archdeacon St. Stephen in Srijemska Mitrovica in 1891. The Bollé's project authorship was confirmed by various catalogues and exhibit descriptions by Croatian architects at the Millennium exhibition in Budapest where this architect exhibited his projects for the church in Mitrovica. The church restoration was performed mostly in the interior – an illustration was done by a notable decorative painter Ivan Clausen from Zagreb, new benches, chandeliers, candlesticks were set and the choir above the entrance was rebuilt. Stylistic resolution of the interior was performed in the then interpretation of neobyzantine style and very similar to the earlier Bollé's work for Orthodox church – the interior of the Zagreber parish church that he was restoring from 1883 to 1884.

He intervened incomparably less at the building facades – a little more richer architectural plastic art emphasized only window orifices. The church garden was enclosed by a new fence with very representative portals made in neorenaissance style.

Like other Bollé's neobyzantine restoration interventions, the church in Mitrovica was not restored because of aspirations to returning the "original" style to it but exclusively because of aspirations to stylewise express building function as Orthodox church (hence the neobyzantine elements in the arrangement of the interior) and also to reflect the trends of the time to a greater extent. The simple architecture and facilities of this baroque classicist building could not suffice to horror – vacui in the late 19th century.

Tijekom svoje dugogodišnje karijere arhitekt Herman Bollé projektirao je izuzetno mnogo za srpsku pravoslavnu crkvu u Hrvatskoj. Velik dio ovih projekata poznat je od ranije, no mnoga djela ostala su do danas nepoznata zbog fragmentarno sačuvane Bolléove projektne dokumentacije. Među njih se može ubrojiti i restauracija pravoslavne parohijske crkve svetog arhidakona Stefana u Srijemskoj Mitrovici 1891. godine.

HISTORICISTIČKA OBNOVA PAROHIJSKE CRKVE SVETOG STEFANA U SRIJEMSKOJ MITROVICI 1891. GODINE

UVOD

U osmrtnici Hermana Bolléa u zagrebačkim *Novostima* 1926. godine, pri nabranju njegovih djela nepoznati pisac članka naveo je da je ovaj arhitekt izgradio „čitav niz crkava“ te „bezbroj oltara i ikonostasa te crkvenog namještaja“ po cijeloj Hrvatskoj.¹ Koje se sve građevine kriju pod ovom formulacijom djelom je već dobro obrađeno u povijesno-umjetničarskoj literaturi. Od značajnijih projekata za pravoslavnu crkvu, koje nas u ovome tekstu ponajprije zanimaju, od ranije su tako dobro poznati radovi u Pakracu, Zagrebu, Rumi ili Grgetegu. Dio se opusa u zadnje vrijeme otkriva (npr. Šegestin na Baniji, Vodoteč i Gospić u Lici, Jasenovac, itd.),² no dio zasigurno i dalje ostaje, bar za sada, nepoznat zahvaljujući nestanku dijela izvorne projektne i pisane dokumentacije. Među Bolléova djela do sada posve nepoznata i hrvatskoj i srpskoj povijesti umjetnosti može se tako ubrojiti restauracija pravoslavne parohijske crkve svetog arhidakona Stefana u Srijemskoj Mitrovici 1891. godine.

Ova barokno-klasicistička jednobrodna jednotoranjska crkva podignuta 1781. – 1794., uobičajena i stilskim rješenjem i prostornim ustrojstvom za cijelo područje južne Ugarske i Slavonije, smještena na središnjem gradskom trgu Bolléovom je obnovom dobila raskošnije lice koje je odgovaralo stavu kraja 19. stoljeća prema sakralnoj arhitekturi i umjetnosti općenito.³

AUTORSTVO PROJEKATA ZA OBNOVU

Obnova mitrovačke crkve nije do sada prepoznata kao Bolléovo djelo ponajprije stoga što je u službenom listu Karlovačke

Mitropolije *Srpskom Sionu* u opširnom opisu restaurirane građevine, navedeno kako je projekte za njezinu restauraciju izradio lokalni graditelj, mjernik Nikola Popović.⁴ Kako projekti za njezinu restauraciju nisu sačuvani u Bolléovoj ostavštini u Dijecezanskom muzeju/Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu, koja je glavni izvor informacija prema kojemu je rekonstruiran njegov opus, mitrovačka crkva se ne spominje niti u jednoj Bolléovoj biografiji.

Sl. 1. Parohijska crkva svetog Stefana u Srijemskoj Mitrovici, pogled s trga prema pročeljima; fot. D. Damjanović, 12. 8. 2011.

Izvori iz vremena nastali vrlo brzo nakon završene restauracije neposredno nam, međutim, svjedoče kako je riječ o radu ovoga arhitekta. Bollé je, naime, projekte za mitrovačku crkvu izložio na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. godine, pa se pojavljuju i u službenom katalogu ove izložbe i u opisu arhitektonskih izložaka Hrvatske u *Viestima Društva inženjera i arhitekata*.⁵ Kako su bili izloženi s drugim njego-

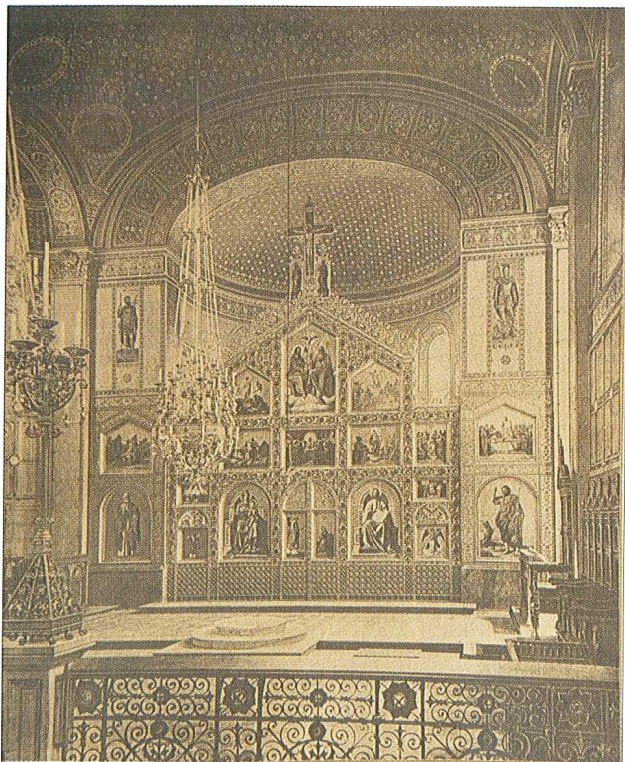
¹ *** *Umro Herman Bollé* // *Novosti*, Zagreb, 107., 18. 4. 1926., 5.

² Više o Bolléovim radovima za pravoslavnu crkvu u: DAMJANOVIĆ, D., *Arhitektura ikonostasa u opusu Hermana Bolléa* // *Prostor*, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 18 (2010), 1 (39), 62 – 79.

³ PRICA, G.; VASILJIĆ, B., *Arhitektura u XVII. i XIX. veku* // *Sremska Mitrovica*, Sremska Mitrovica, 1969., 147-158 (153); Kratki podaci o mitrovačkoj parohiji i crkvi u: KOSOVAC, M., *Mitropolija karlovačka popodacima od 1905. god.*, Srpska Manastiska štamparija, S. Karlovci, 1910., 338 – 339.; LESEK, M.; MILOŠEVIĆ, P.; PRICA, R., *Spomenici Sremske Mitrovice*, Izdanje Muzeja Srema, Sremska Mitrovica, 1964., 35

⁴ B. P. N., *Obnovljena crkva u Mitrovici* // *Srpski Sion*, 37., 16. 9. 1891., 605.

⁵ Chvala J., *Milenijska izložba u Budimpešti* // *Viesti Društva inženjera i arhitekta u Zagrebu*, Zagreb, 5., 15. 7. 1896., 72. U službenom katalogu izložbe stoji pod kategorijom Skupina I., Umjetnost i vještine, podgrupa II. Gradjevna struka i arhitektura, br. 42. II. među izloženim Bolléovim projektima pod brojem 6: „Osnova za srbsko – pravoslavnu župnu crkvu u Mitrovici“ *** Kraljevine Hrvatska i Slavonija na tisućgodšnjoj izložbi Kraljevine Ugarske u Budimpešti 1896., Tiskarski zavod Narodnih novina, Zagreb, 1896., 5.

Sl. 2. Unutrašnjost pravoslavne crkve nakon prve Bolléove obnove, oko 1885.; Bosanska vila⁶, 3., 1. 2. 1889., str. 37

vim atraktivnim, obično koloriranim projektima te perspektivama, poput projekata za Mariju Bistricu, Križevce, Pakrac, razne zagrebačke crkve i građevine, jasno je kako se radilo o vrlo kvalitetno izvedenim projektima koji nažalost, usprkos reprezentativnosti, nisu sačuvani u njegovoj ostavštini.

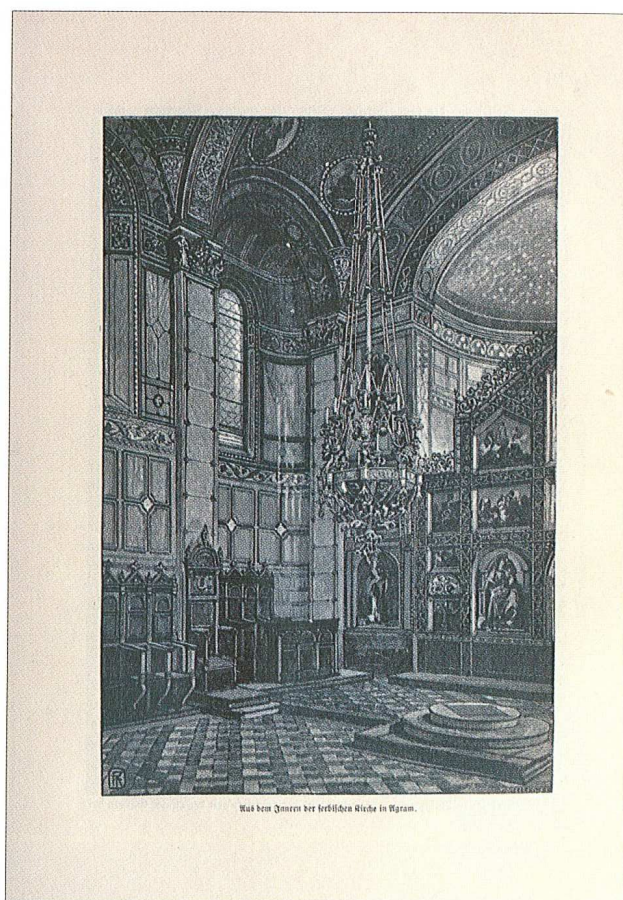
Osim tekstova vezanih za Milenijsku izložbu u Budimpešti Bolléovo autorstvo obnove mitrovačke crkve potvrđuje, posredno, i jedna vijest u onodobnom tisku. Zagrebačke *Narodne novine* pred svečanost posvete građevine javile su, naime, da je obnovljena crkva „Divno izslikana i krasnim prozori ukrašena [...] poput one srbske u Zagrebu“.⁶ Očito je obnovljena unutrašnjost zagrebačke pravoslavne crkve poslužila kao poticaj mitrovačkoj crkvenoj općini da angažira Bolléa. Fotografije unutrašnjosti ove crkve objavljene su, naime, u ilustriranim časopisima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, a i sama je restauracija naišla na pozitivne osvrte i u hrvatskom i u srpskom tisku zahvaljujući čemu će se Bollé vrlo brzo prometnuti u glavnog restauratora starih pa i projektanata novih pravoslavnih crkava na području Hrvatske.⁷ Iako je restauracija zagrebačke pravoslavne crkve bez ikakve sumnje poslužila kao neposredan povod u angažiranju Bolléa u Mitrovici na pravoslavnu su općinu možda utjecali

⁶ *** *U Mitrovici, 12. listopada* // *Narodne novine*, 235., 14. 10. 1891., 3.

⁷ Objavljene su tako u: *** *Ikonostas pravoslavne crkve u Zagrebu* // *Vienac*, Zagreb, 47, 24. 11. 1888., 752, sl. 749, Zagreb; *** *Ikonostas srpsko-pravoslavne crkve u Zagrebu* // *Bosanska vila*, Sarajevo, 3., 1. 2. 1889., 37, 46, Sarajevo.

i njegovi radovi za katoličku crkvu u okolici grada. Bollé je naime krajem 1880-ih realizirao upravo u Srijemu dva ključna neogotička djela svoje karijere: župne crkve u Franjindolu kod Zemuna (1887. – 1888.) i Erdeviku kod Šida (1889. – 1890.).⁸

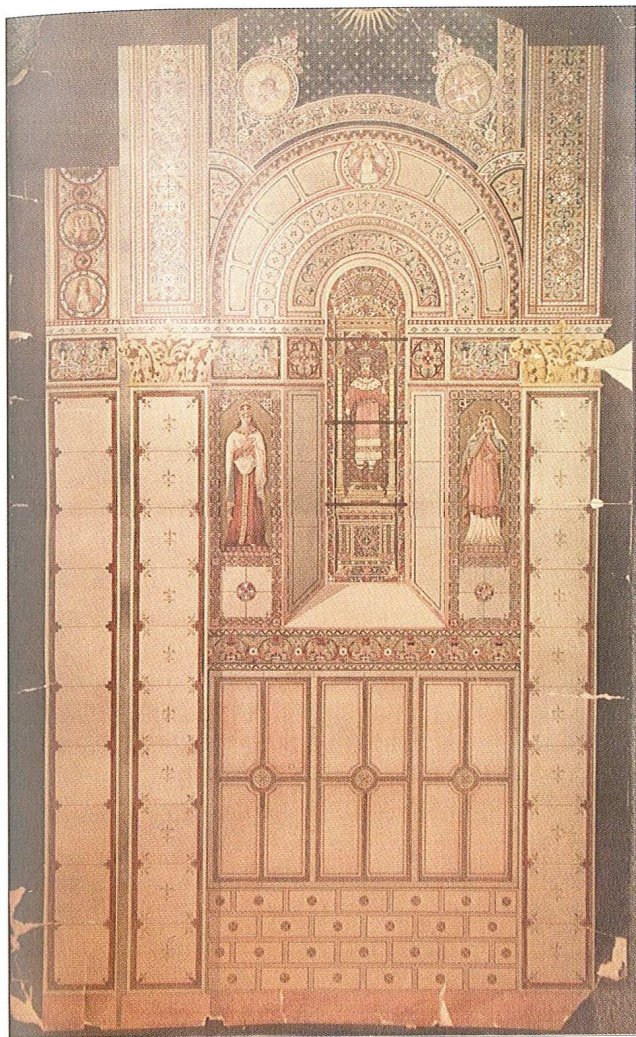
Popis svih obrtnika koji su radili na obnovi crkve zasigurno bi pokazao kako su brojni članovi Bolléove „radionice“ radili i u Mitrovici što bi bila dodatna potvrda autorstva. Srpski crkveni tisak, koji je jedini donio detaljniji uvid u izvedene radove, međutim, spominje gotovo samo lokalne obrtnike uključene u projekt. Navodi se tako da je Milan Jovanović iz Novoga Sada radio lim na tornju, a domaći stolar Nikola Borota izveo klupe.⁹ Tko je radio nove ripide, pod, svijećnjake, lustere (polijejele) i vitraje nije spomenuto.

Sl. 3. Ferdo Kovačević, Unutrašnjost zagrebačke pravoslavne crkve krajem 19. stoljeća, *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Croatien und Slavonien*, Wien 1902., str. 263

⁸ KRAŠNJAK, I., *Herman Bollé u Srijemu* // *Osječki zbornik*, 27, 2004., 185-190; DAMJANOVIĆ, D. *Neogotička arhitektura u opusu Hermana Bolléa* // *Prostor*, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam. 17 (2009), 2 (38), 258.

⁹ B. P. N., *Obnovljena crkva u Mitrovici* // *Srpski Sion*, 37., 16. 9. 1891., 604-605. Borota će jako razviti svoje poduzeće u idućih nekoliko godina, djelom koristeći rad kažnjenika obližnjega zatvora pa je 1909. osnovao i vlastitu tvornicu namještaja. RADOMIR P., *Autonomna gradska opština* // *Sremska Mitrovica*, Sremska Mitrovica, 1969., 125.

Sl. 4. Herman Bollé, Projekti za oslik bočnih zidova pravoslavne crkve u Zagrebu, oko 188; Arhiv Srpske pravoslavne crkvene općine u Zagrebu

Ime jednoga zagrebačkog obrtnika ipak je navedeno u opisu restaurirane crkve – slikara Johanna (Ivana, odnosno, kako se potpisao u crkvi Jovana) Clausena (Klausena). Ono je samo po sebi dovoljno indikativno za dodatno potvrđivanje autorstva obnove. Ovaj je slikar u desetljeće i pol života u Zagrebu (1881. – 1895.) radio, naime, gotovo isključivo za Bolléa. Oslikao je većinu crkvi, javnih i stambenih građevina koje je ovaj arhitekt u to vrijeme gradio ili restaurirao: u Zagrebu katedralu, grkokatoličku, pravoslavnu crkvu, palače Akademije, Odjela za bogoštovlje i nastavu u Opatičkoj 19 te Pongratzevih na Trgu bana Jelačića, katoličku crkvu u Bjelovaru, crkvu u Dubrancu i brojne druge građevine, pa je razumljivo da ga je Bollé angažirao i na ovom projektu.¹⁰

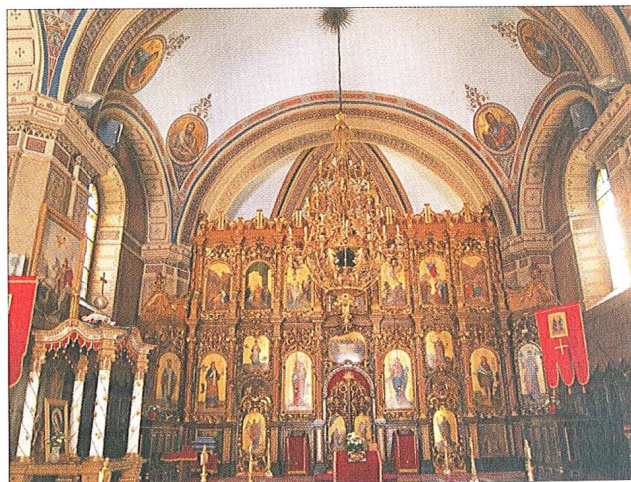
¹⁰ MARUŠEVSKI, O., *Clausen, Ivan (Klausen, J. W. Clausen)* // Hrvatski biografski leksikon, II, JLZ „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1989., 693-694; MARUŠEVSKI, O., *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, knjiga XXXVII, Zagreb, 1986., 200. Olga Maruševski u istom je tekstu, referirajući se na publikaciju Popis slikarskih i vajarskih djela u privatnom i crkvenom vlasništvu, Sekcija istoričara umetnosti Vojvodine, 1976. navela kako je Ivan Clausen oslikao i mitrovačku pravoslavnu crkvu.

FINANCIRANJE OBNOVE

Ključnu ulogu u restauraciji mitrovačke crkve odigrao je tadašnji mjesni paroh Stevan Anđelić (Srijemski Karlovci, 30. 3. 1825. – Srijemska Mitrovica, 5. 8. 1892.), mlađi brat tada već preminuloga srpskog patrijarha Germana Anđelića (Srijemski Karlovci, 10. 8. 1825. – 26. 11. 1888.).¹¹ Braća Anđelić u to su se vrijeme prometnuli u velike mecene srpske pravoslavne crkve i škole. Za gradnju nove zgrade gimnazije u Karlovcima dodijelili su pomoć od 10.000 forinti (pa i danas na glavnom pročelju ove škole stoji natpis koji svjedoči o toj darovnici), a Stevan Anđelić je sam pravoslavnoj crkvenoj općini u Mitrovici dodijelio 20.000 forinti, za ono vrijeme ogroman novac, koji je uvelike i omogućio ovako reprezentativnu restauraciju lokalne parohijske crkve.¹²

Ostatak potrebnog novca koji nije pokrila Anđelićeva donacija, prikupljen je dobrovoljnim priložima cijeloga niza građana Mitrovice i okolnih gradova. Ukupni troškovi obnove dosegli su nešto manje od 33.000 forinti,¹³ što je bio iznos koji se ulagao u ono vrijeme u gradnju potpuno novih crkvi, što jasno pokazuje tadašnje bogatstvo ovoga grada i pravoslavna dijela njezinoga stanovništva.

Vojni komunitet Mitrovica nakon pripojenja Vojne Krajine Hrvatskoj 1881. postao je, naime, jednim od najvažnijih, i u gospodarskom i u kulturnom smislu, gradova Srijemske županije. Ne čudi stoga što su se u mjestu često javljale inicijative (kao i u nedalekom Zemunu), da bi Mitrovica trebala postati, umjesto Vukovara, prijestolnica ove političke oblasti. Kao pogranični grad u kojemu se odvijao dio trgovačke razmjene Monarhije sa Srbijom i kao grad na važnoj željeznič-

Sl. 5. Unutrašnjost parohijske mitrovačke crkve, pogled prema ikonostasu, današnje stanje; fot. D. Damjanović, 12. 8. 2011.

¹¹ KIRILOVIĆ, D., *Anđelić, German* // Enciklopedija Jugoslavije, I, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, 1955., 113

¹² O njegovim darovima više u: *** *Rodoljubni darovi* // Narodne novine, Zagreb, 3., 5. 1. 1892., 2.

¹³ B. P. N., *Obnovljena crkva u Mitrovici* // Srpski Sion, 37., 16. 9. 1891., 605.

koj liniji koja je povezivala Zemun s Hrvatskim Primorjem i ostatkom Monarhije Mitrovica se krajem 19. i početkom 20. stoljeća razvila u važan trgovački centar. O prosperitetu grada svjedoči bogata, izuzetno reprezentativna historicistička i secesijska arhitektura grada, cijeli niz monumentalnih javnih, stambenih pa i sakralnih građevina.

Kada su točno započeli radovi na restauraciji izvori ne preciziraju. Poznato je tek da se posveta crkve namjeravala obaviti u rujnu,¹⁴ no na kraju je ipak odgođena za 18. (prema starom kalendaru 6.) listopada 1891. Posvetu je vodio osobno tadašnji srpski patrijarh Georgije Branković (koji je u Osijeku podigao rezidenciju za svojega zeta Milana Maksimovića, jednu od najkvalitetnijih historicističkih stambenih zgrada u gradu),¹⁵ nasljednik Germana Anđelića, što jasno govori kolika se važnost posvećivala samome događaju. Posveti je prisustvovao i arhimadrit Ilarion Ruvarac¹⁶ koji će u drugoj polovici 1890-ih angažirati Bolléa na drugom njegovom ključnom projektu u Srijemu – restauraciji crkve i konaka manastira Grgetega. Od predstojnika ostalih fruškogorskih manastira prisustvovao je iguman Mitrofan Pavlović iz Bešenova i Genadije iz Kuveždina, zatim srijemskokarlovački prota St. Čobanić, drugi mitrovački prota Avakum Stajić, te mnoštvo svećenika iz okoline.

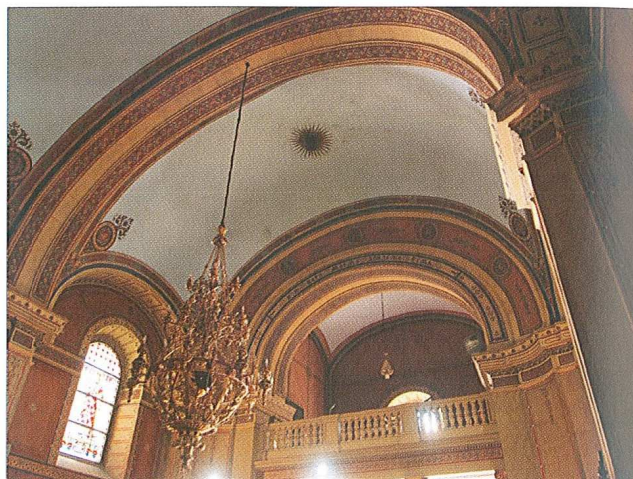

Sl. 6. Pogled na južni zid u unutrašnjosti mitrovačke crkve; fot. D. Damjanović, 12. 8. 2011.

¹⁴ DR. KAZBULBULC, *Gore dole po Mitrovici* // Srbobran, Zagreb, 31., 17. (29.) 6. 1891., 1.

¹⁵ O palači Maksimović u Osijeku više u: DAMJANOVIĆ, D. *Historicistička palača dr. Milana Maksimovića u Osijeku* // Peristil, Zbornik radova za povijest umjetnosti, 48., 2005., 155-174.

¹⁶ O posveti više u: *** *Osvеćenje obnovljene crkve u Mitrovici* // Srpski Sion, S. Karlovci, 41., 14. 10. 1891., 667; *** *Osvеćenje obnovljene crkve u Mitrovici* // Srpski Sion, S. Karlovci, 43., 28. 10. 1891., 700-701; G., *U Mitrovici, 20. listopada* // Narodne novine, Zagreb, 242., 22. 10. 1891., 3-4; *** *Einweihung einer Kirche* // Agramer Zeitung, Zagreb, 242., 22. 10. 1891., 3; *** *Osvеćenje srpske crkve* // Srbobran, Zagreb, 54. 5. (17.) 10. 1891., 4; *** *Osvеćenje obnovljene pravoslavne crkve u Mitrovici* // Srijemske novine, Vukovar, 42., 17. 10. 1891., 4; *** *Osvеćenje pravoslavne crkve u Mitrovici* // Srijemske novine, Vukovar, 43., 24. 10. 1891., 4.

Sl. 7. Dekorativni oslik svodova mitrovačke crkve; fot. D. Damjanović, 12. 8. 2011.

Kako je bilo uobičajeno u to vrijeme i visoki su politički dužnosnici došli na posvetu. Budući da je tadašnji mitrovački gradonačelnik Ćira pl. Milekić pripadao političkoj skupini koja je podržavala Khuneovu vlast u Hrvatskoj iz Zagreba je na svečanost došlo vrlo visoko izaslanstvo – predsjednik sabora Mirko Hrvat i državni odvjetnik Milan Simonović, pa je i režimski tisak opširno popratio događanja oko posvete crkve.¹⁷

Pri posveti građevine patrijarh Branković istakao je osobite zasluge paroha Stevana Anđelića i za mitrovačku crkvu i za gradnju gimnazije u Karlovcima pa mu je stoga dodijelio posebno odlikovanje – *zlatan krst za zasluge*.¹⁸ Politički govori u čast cara te bana, svečani mimohodi i četverosatna gozba koja je uslijedila, napunili su stupce onodobnih novina koje se stoga gotovo uopće nisu usredotočile na stilski karakter obnove, obrtnike i umjetnike koji su na njoj radili.

OBNOVA UNUTRAŠNOSTI CRKVE

Iako u rečenici u članku iz vukovarskih *Srijemskih novina*, o mitrovačkoj crkvi nakon restauracije: „*Tako krasne grčko-istočne crkve nije u našoj domovini*.“¹⁹ ima pretjerivanja, radi se nesumnjivo o jednom od reprezentativnijih Bolléovih pravoslavnih sakralnih interijera.²⁰ Ono što danas

¹⁷ O Milekićevom političkom djelovanju u: PRICA, R., *Autonomna gradska opština* // Sremska Mitrovica, Sremska Mitrovica, 1969., 130.

¹⁸ *** *Retko odlikovanje srpskog sveštenika* // Srpski Sion, S. Karlovci, 43., 28. 10. 1891., 699-700; *** *Osvеćenje obnovljene srpske pravoslavne crkve u Mitrovici* // Srpski Sion, S. Karlovci, 43., 28. 10. 1891., 700-701.

¹⁹ *** *Osvеćenje obnovljene pravoslavne crkve u Mitrovici* // Srijemske novine, Vukovar, 42., 17. 10. 1891., 4.

²⁰ Zanimljivo je da i pisac članka u katoličkom kalendaru Danici iz 1895. hvali izrazitu reprezentativnost crkve. Istaknuo je „*da je ta nova njihova crkva, što se nutarnjega ureša tiče, jedna od najljepših grčko-*

Sl. 8. Pregrada broda i stolice mitrovačke crkve; fot. D. Damjanović, 12. 8. 2011.

osobito odvaja mitrovačku crkvu od drugih sličnih Bolléovih radova jeste njezina očuvanost. Unutrašnjost zagrebačke pravoslavne crkve kasnije je, naime, više puna mijenjana, interijer pakračke katedrale djelom je uništen u zadnjem ratu, a crkva manastira Grgetega stradala je u Drugom svjetskom ratu tako da njezini vitraji nisu sačuvani, a oslik je morao biti obnovljen. Uz rumsku crkvu svetog Duha, pravoslavnu kapelu na Mirogaju te, donekle, bjelovarsku parohijsku crkvu, mitrovačka se crkva ističe izrazitom, gotovo kompletnom očuvanošću opreme. Ona nam je tim vrednija što je, kako će nastavak teksta pokazati, u glavnim crtama pratila rješenja primijenjena pri uređivanju unutrašnjosti zagrebačke pravoslavne crkve koja je u međuvremenu, kako je već rečeno, bitno promijenjena.

Usporedba oslika mitrovačke crkve s oslikom kakav je izveden u pravoslavnoj zagrebačkoj crkvi 1883-84. pokazuje njihove velike međusobne sličnosti, iako je, dakako, oslik zagrebačke crkve bio, s obzirom na veća dostupna sredstva, ipak nešto raskošniji. Potpuno pouzdanu usporedbu teško je napraviti budući da nam je oslik zagrebačke crkve poznat tek iz starih grafika, fotografija i nekoliko sačuvanih nacrtu. Oslik mitrovačke crkve očuvan je daleko bolje, no i njegovo današnje stanje ne odražava u potpunosti izvornu situaciju. Prema opisu crkve nakon posvete 1891. godine, te starih fotografija, poznato je kako je svod bio premazan zeleno – plavom bojom i posut bezbrojnim zvjezdicama, slično kao i svod zagrebačke pravoslavne crkve nakon Bolléove intervencije.²¹ Danas, je, međutim, svod samo jednolično obojen

istočnih crkava u Hrvatskoj.“ SVIRČEVIĆ, I., *Mitrovica* // Danica. Kalendar i ljetopis Društva svetojeronimskoga za prostu godinu 1895., Tisak dioničke tiskare, Zagreb, 1894., 128.

²¹ B. P. N., *Obnovljena crkva u Mitrovici* // Srpski Sion, 37., 16. 9. 1891., 604; Fotografija koja svjedoči o stanju crkve prije recentnih obnova objavljena je u monografiji o slikaru Arsi Teodoroviću: ŠELMIĆ L.; MIKIĆ, O., *Delo Arsenija Teodorovića* (1767 – 1826), Galerija Matice srpske, Novi Sad, 1978., kat. XIV.

svjetlo plavom bojom. Očito je pri jednoj od obnova djelomično izmijenjena izvorna situacija.

U osliku zidova mitrovačke crkve prevladava svjetlo-smeđe zelenkasta boja. Donji dijelovi zidova podijeljeni su na manja kvadratna polja, kojima se imitira gradnja u kamenu. Središnje dijelove zidova pokrivaju veća, vertikalna kvadratna polja ornamentiranih rubova i podijeljena u četiri dijela. Ornamentalne trake koncentrirane su uglavnom na dijelove svodova (susvodnice, središta svodova), te u višim dijelovima zidova – oko vijenca i na vijencu, te oko prozora. Vrlo sličan raspored motiva i boja mogao se ranije vidjeti u zagrebačkoj pravoslavnoj crkvi, sudeći prema sačuvanom projektu. Pojedini motivi čak su i identični -ornamentalna traka ispod prozora mitrovačke crkve gotovo je istovjetna onoj koju je Bollé projektirao za zagrebačku pravoslavnu crkvu iznad prozora.

Raspored rijetkih figurativnih scena na svodu također je gotovo identičan u obje crkve: kao nekada u Zagrebu u Mitrovici su na svodnom polju traveja broda ispred ikonostasa naslikana četiri evanđelista, dok su u kutovima ostalih svodova u brodu prikazani kerubini (heruvimi).²² Kao nekada u Zagrebu podloge polja na kojima su naslikani evanđelisti su pozlaćene čime se imitira rad u mozaiku. Okvire slika evanđelista i kerubina, kao i fitomorfne motive iznad okvira

Sl. 9. Stupovi kora mitrovačke crkve. Na zidu stoji potpis slikana Ivana (Jovana) Clausena (Klausena) iz 1891.; fot. D. Damjanović, 12. 8. 2011.

²² B. P. N., *Obnovljena crkva u Mitrovici* // Srpski Sion, 37., 16. 9. 1891., 604.

Sl. 10. Luster u brodu mitrovačke crkve; fot. D. Damjanović, 12. 8. 2011.

te kružne dekorativne medaljone na vrhu svodova iz kojih izlaze stilizirane sunčeve zrake isto tako susrećemo u obje građevine.

Mitrovačka crkva ima osobito raskošno oslikan ulazni dio pod korom. Strop je kasetiran, podijeljen na velika polja koja su dekorativno oslikana. Svako polje podijeljeno je u četiri dijela i raščlanjeno ponovno za Bolléa karakterističnim dekorativnim motivima. Ispod kora na zidu stoji i natpis na ćirilici „Izradio Jov. Klauzen Slikar iz Zagreba 1891.“ Kor počiva na kvalitetnim mramornim stupovima izvedenim od kararskog mramora,²³ koji je vjerojatno korišten i za balustrade na ogradi kora. Reprezentativnošću i kvalitetom materijala, bogatom polikromijom i pozlatom kor mitrovačke crkve ima malo paralela u onodobnoj sakralnoj arhitekturi Hrvatske. Tipološki, njegovo se rješenje, međutim, posve uklapa u Bolléov opus. Ovaj arhitekt u hrvatsku arhitekturu uvodi, naime, tip kora posve otvorenoga prema brodu crkve i u prizemlju i na katu. Kor obično oslanja na tanke stupove, najčešće izvedene od drva, kamena ili lijevanoga željeza i napušta time ukorijenjenu praksu zidanih masivnih korova kakvi su do tada prevladavali u hrvatskoj arhitekturi.

Novi oslik i novi kor ne predstavljaju jedinu Bolléovu intervenciju u unutrašnjosti mitrovačke crkve. Veći dio stare opre-

²³ Od kojega su materijala izvedeni stupovi kora spominje: B. P. N., *Obnovljena crkva u Mitrovici // Srpski Sion*, 37., 16. 9. 1891., 605.

me ove građevine je uklonjen i mjesto nje postavljena nova. Stari ikonostas s ikonama jednog od najvažnijih srpskih klasicističkih slikara Arsenija (Arse) Teodorovića naslikanima 1815. godine, nije izbačen, no ikone je Ivan Clausen²⁴ djelom obnovio i aplicirao na njih geometriziranu zlatnu pozadinu, a drvorezbariju arhitektonskog okvira izrađenoga 1810-11. od strane drvorezbara Marka Vujatovića bogato je pozlatio.²⁵ Uklonjen je samo gornji red ikona s ikonostasa, karakterističan za visoke ikonostase Karlovačke mitropolije s kraja 18. i početka 19. stoljeća, koji je prikazivao scene Kristovih stradanja, te vjerojatno, uz središnji križ, likove Marije Magdalne i Longina,²⁶ nesumnjivo kako bi se otvorio pogled prema dekorativnom osliku polukupole apside svetišta. Osim ikonostasa od stare je stolarije zadržan u crkvi samo baldahin s Bogorodičnim prijestoljem te Božji grob. Sva ostala stolarija te liturgijska oprema u cijelosti je promijenjena.

Uz zidove su postavljene nove stolice, s nizom trokutastih zabata iznad sjedala, karakterističnih za Bolléa, kakvi su također ranije stajali iznad sjedala zagrebačke pravoslavne crkve, no u međuvremenu su nestali. Izvedene su i nove pijevnice te novo vladličansko prijestolje s ikonom, vjerojatno, svetoga Save.²⁷

U brod su postavljena dva nova luster (polijejeja) od kovanog željeza koji predstavljaju još jednu poveznicu zagrebačke i mitrovačke crkve. Usporedba je ponovno otežana okolnošću što zagrebački polijejeji nisu sačuvani – nestali su u Drugom svjetskom ratu, no fotografije svjedoče o njihovom izgledu. Osim sličnog osnovnog oblika (dugi lusteri u gornjem dijelu stožastog, a u donjem polukružnog oblika), kao i same ornamentike izvedene iz lista akantusa povezuje ih i motiv kugle od katedralnoga stakla postavljen u njihovo središte. Ornamentika mitrovačkih luster nešto je čak i bogatija od zagrebačkih.

Kako je Antun Mesić, kovač koji je izveo lustere zagrebačke pravoslavne crkve u to vrijeme već bio mrtav²⁸ teško je reći tko je izveo mitrovačke, no moguće je da se radi o kovaču Gjuri Buriću koji je u to vrijeme bio najvažniji Bolléov pomagač na toj vrsti poslova. Isti kovač koji je izveo lustere, bez obzira na to o kome je riječ, vjerojatno je izveo i ograde koji dijele brod u dva dijela, sačuvane do danas, te svjetiljke koje su postavljene na kraju ovih ograda. Opet je riječ o motivima koji je Bollé primijenio i u Zagrebu i u Mitrovici. Zanimljivo je kako je doslovno pri tome ponovio ornamente donjega

²⁴ Clausena kao restauratora ikonostasa spominje B. P. N. (kao u prethodnoj fusnoti).

²⁵ O ikonostasu mitrovačke crkve više u: LESEK, M., *Umetnička delatnost u XVIII. i XIX. veku // Sremska Mitrovica, Sremska Mitrovica*, 1969., 163-164; ŠELMIĆ L.; MIKIĆ, O., *Delo Arsenija Teodorovića (1767 – 1826)*, Galerija Matice srpske, Novi Sad, 1978., 22.

²⁶ Isto.

²⁷ Ikona je vjerojatno djelo Josipa Bauera koji je redovito radio u to vrijeme ikone za srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj, osobito za one koje je Bollé gradio ili restaurirao.

²⁸ Umro je 1889.

dijela ograde u obje crkve. Od ostalih radova u metalu treba spomenuti i nove svijećnjake pred ikonostasom te ripide.

Na bogatu polikromiju zidova i pozlatu liturgijske opreme i stolarije nadovezuje se polikromni pod crkve, očuvan, koliko se moglo ustanoviti, u potpunosti do danas. Oblikovan je, bar prema tvrdnjama Srpskog Siona po bojama i motivima iz srpskog tradicijskog tekstila (čilima),²⁹ a ponovno je vrlo sličan podu koji je stajao u zagrebačkoj pravoslavnoj crkvi.

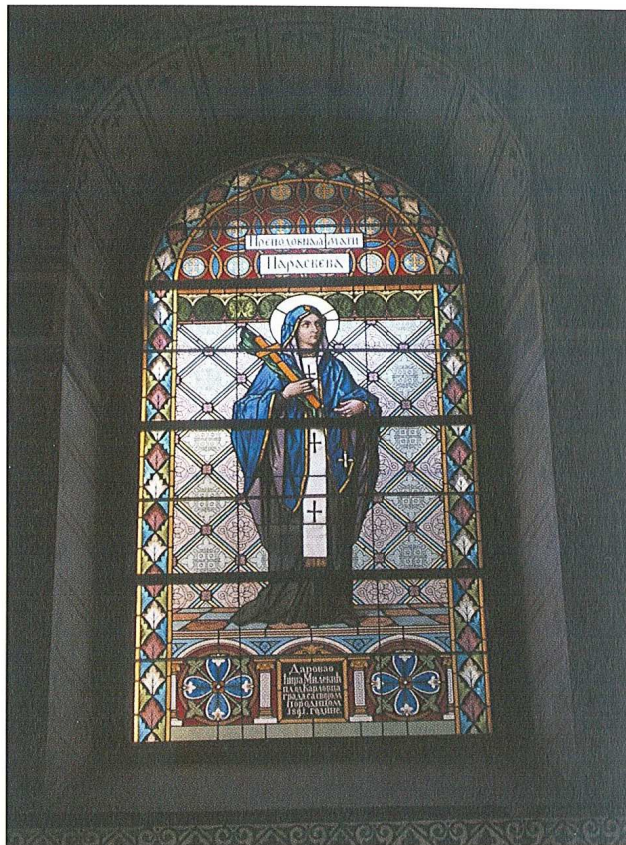
Uz bezbrojne sličnosti dviju crkava postoje i neke razlike. Za razliku od vitraja zagrebačke crkve mitrovački nisu u cijelosti ornamentalni (tzv. *Teppichmuster* vitraji) već sadrže, uz veličinom dominantnu ornamentiziranu površinu, i po jednog svetiteljskog lika: svetog Stevana Dečanskog, svete Petke (Paraskeve), sv. cara Uroša, sv. Arhandela Mihajla, sv. apostole Petra i Pavla, sv. Simeona Nemanju, sv. cara Lazara i sv. Savu. Na koru iznad ulaza postavljen je vitraj koji prikazuje grb Karlovačke patrijaršije. Kako su prije obnove na zidovima crkve postojale freske, svetiteljski likovi na vitraju služili su kao svojevrsna zamjena za njih. Poklonili su ih uglavnom ugledni mitrovački građani: Ćira pl. Milekić (spomenuti gradonačelnik), N. J. Popović, P. Panaotović, J. Mesarović, Đ. Živanović, obitelj Sekulić, A. Dragutinović i G. Mijić.³⁰ Prozor u svetištu poklon je triju beogradskih građanki: Magazinovičke, Milosavljevičke i Grujičke.³¹

Kojemu je poduzeću povjerena izrada vitraja, koji su stajali znatnih 4620 forinti, izvori ne spominju. Kako je u to vrijeme Bollé surađivao najčešće s dvije vitražističke tvrtke: Geylingom iz Beča i Tiroler Glasmalereiom u Innsbrucku. Kako na službenim internetskim stranicama insbruške tvrtke niti u publikacijama vezanima za njezino djelovanje iz 19. stoljeća nema podataka o radovima u Mitrovici za pretpostaviti je kako je tvrtka Geyling izvela vitraje.

OBNOVA PROČELJA I STILSKO RJEŠENJE BOLLÉOVOGA ZAHVATA

Troškovnik koji je donio pisac članka u *Srpskom sionu* o mitrovačkoj crkvi jasno pokazuje kako se gotovo trećina novca potrošenoga na restauraciju (konkretno 9100 forinti) potrošila na zidarske poslove – na samoj crkvi i na ogradi.³² Uvid u današnje stanje i ograde i crkve jasno pokazuje koji su dijelovi u potpunosti ili većim dijelom pregrađeni.

Sva tri crkvena vrata kojima se ulazi u dvorište/portu crkve preoblikovana su u neorenesansnom stilu. Glavni dvorišni portal osobito se ističe reprezentativnošću – poput trijumfalnoga luka otvara se središnjim visokim portalom i dvama manjim bočnim ulazima. Piloni središnjega lučnog ulaza ra-

Sl. 11. Vitraj s prikazom svete Petke koji je darovao tadašnji mitrovački gradonačelnik Ćiro Milekić; fot. D. Damjanović, 12. 8. 2011.

šćlanjeni su toskanskim kaneliranim pilastrima, a okrunjeni trokutnim zabatom u koji je postavljen motiv neuobičajen u neorenesansnoj arhitekturi – slijepa rozeta. Arhitektonska plastika zidova crkve ovom je obnovom također prilično promijenjena. Očito je kako su okviri prozora s jednostavnim pilastrima i trokutnim zabatima dodani pri ovoj restauraciji, a sjećaju na slične okvire koje je Bollé postavio pri restauraciji (također barokne) crkve u Jastrebarskome.³³

Stilski karakter obnove crkve izvori jedva spominju. Tek za klupe pisac već više puta spominjanoga i citiranoga teksta u karlovačkom *Srpskom Sionu* kratko kaže da su izrađene „u renesans stilu“, a za lustere da su izrađeni u „barok stilu“ ispravno time uočavajući klasicizirajući karakter Bolléovog arhitektonskog jezika primijenjenoga pri ovoj restauraciji. Potreba za isticanjem bizantskog karaktera obnove, koja izrazito dolazi do izražaja u opisima obnove zagrebačke parohijske crkve, pakračke katedrale te crkve i konaka manastira Grgetega, ovdje se ne javlja. Kako je u troškovniku Bollé sam nazvao stil obnove nepoznato je, sigurno je samo da se unutrašnjost crkve, kako se i moglo vidjeti i u komparativnoj analizi, ne razlikuje bitno od nekadašnje unutrašnjosti

²⁹ B. P. N., *Obnovljena crkva u Mitrovici // Srpski Sion*, 37., 16. 9. 1891., 604.

³⁰ Isto.

³¹ Isto, 605.

³² Isto, 604.

³³ Nacrti u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu. Više o restauraciji crkve u Jastrebarskom u: DAMJANOVIĆ, D., *Herman Bollé i obnove baroknih sakralnih građevina u stilu njemačke neorenesanse // Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 19 (2011), 1 (41), 50-51.

Sl. 12. Glavni ulazni portal u dvorište crkve u Srijemskoj Mitrovici; fot. D. Damjanović, 12. 8. 2011.

zagrebačke pravoslavne crkve pa se bez ustezanja može okarakterizirati kao vrsta onodobnog pristupa neobizantskom stilu.

U obnovi pročelja, te nadogradnji novih dvorišnih portalâ Bollé je koristio bitno drukčiji arhitektonski jezik u usporedbi s njegovim ostalim zahvatima na pravoslavnim crkvama. Klasicizirajući (i renesansni) su elementi prisutni bez ikakvih ranokršćanskih, neoromaničkih ili bizantskih primjesa čime se stilski bolje prilagodio postojećemu stanju građevine. Teško je međutim ustanoviti da li je primijenio ovaj stil zbog želje za poštivanjem zatečenoga stanja građevine ili se radilo o prilagođavanju nedostatku većih sredstava zbog čega se nije moglo pristupiti potpunome uklanjanju baroknih elemenata i u unutrašnjosti građevine i na pročeljima (kako će to učiniti u Pakracu ili Grgetegu).

Kao i u slučaju drugih Bolléovih neobizantskih restauracijskih zahvata mitrovačka crkva nije obnovljena zbog težnje radi povratka „prvobitnom“ stilu već isključivo zbog težnje da svojim stilom govori o funkciji građevine kao pravoslavne crkve (otuda neobizantski elementi u uređenju unutrašnjosti), te, kako bi u većoj mjeri odgovarala ukusu vremena budući da jednostavna arhitektura i oprema ove barokno klasicističke građevine nije mogla u dovoljnoj mjeri zadovoljiti horror – vacui kraja 19. stoljeća.